

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ХРИСТИЯН У ДОБУ СЕПТИМІЯ СЕВЕРА (193-211 рр.)

Розглянуто проблему переслідування християнської церкви у добу Септімія Севера. Простежено дві хвилі гонінь. Встановлено, що переслідування 197 р. були обмежені за своїми масштабами і чинилися з ініціативи натовпу. Каталізатором переслідувань 203 р. став едикт імператора, який забороняє навернення в іудаїзм і християнство.

Ключові слова: переслідування, християнство, імператор, едикт, Септімій Север.

Рассмотрена проблема преследования христианской церкви в эпоху Септимия Севера. Исследовано две волны гонений. Установлено, что преследования 197 г. были ограничены по своим масштабам и совершались по инициативе толпы. Каталлизатором преследований 203 г. стал эдикт императора, который запрещал обращение в иудаизм и христианство.

Ключевые слова: преследования, христианство, император, эдикт, Септимий Север.

This article considers the issue of the Christian Church's persecution during the rule of Septimius Severus. Two separate surges of persecutions are being discussed. It is recognized that persecutions of 197 A.D. were initiated by the mob and were rather limited in their scale. However, Emperor's edict prohibiting conversion to Judaism or Christianity became the catalyst of persecutions in 203 A.D.

Key words: persecutions, Christianity, Emperor, edict, Septimius Severus.

У сучасному антикознавстві немає єдиної точки зору щодо багатьох аспектів розвитку раннього християнства. Це стосується, зокрема, взаємин між Римською державою і християнством. Нез'ясованою до кінця проблемою залишається політика уряду щодо християнства у період правління династії Северів. Яскравим прикладом контроверзи є едикт Септімія Севера щодо іудеїв та християн. Не існує єдиної думки щодо часу публікації цього едикту та його впливу на розвиток християнства. Едикт датують і 201 р. і 202 р. [4, с. 231, 237; 21, р. 154]. Дискусійним є питання щодо впливу едикту на подальший розвиток християнства. О. Лебедев обґрунтовує сприятливий характер цього едикту для християн [4, с. 236]. В. Федосик визнає його антихристиянським, до того ж найсуворішим [5, с. 15]. К. Кріст і Т. Барнс висловлюють сумніви щодо самого факту існування цього едикту [3, с. 345; 8, р. 41], а Т. Котула не визначився щодо цього [19, с. 134]. Значною мірою можна говорити про фрагментарність джерельної бази цієї проблеми. Для прикладу, Євсевій, наше

основне джерело щодо переслідувань християн у Єгипті 203 р., пише про ці події тільки через свою зацікавленість Орігеном. В українській історіографії проблема переслідування християнської церкви у добу Септімія Севера не розглядалася.

Період правління імператора Коммода, останнього представника династії Антонінів, був, за незначним винятком, мирним часом і для християн, і для нехристиян. Євсевій говорить, що до християн почали ставитись м'якше і Церква жила у мирі [Euseb., Hist. eccl. V, 21, 1]. Така толерантність щодо них, ймовірно, була наслідком впливу на імператора його улюбленої наложниці Марції. Вона, мабуть, була християнкою і зробила багато доброго християнам [Dio Cass. LXXII, 4]. Усунення від влади Антонінів і заснування династії Северів (193 р.) відбувалося в умовах різкого збільшення числа християн. Серед них активізуються прихильники крайніх поглядів, зокрема – монтаністи, які самі себе називали *пневматикої*. Вони переконували своїх послідовників ставати добровільними мучениками і не схвалювали порятунок

втечею, на протигагу політиці офіційної церкви. Прибічником цієї течії, на певному етапі свого життя, став видатний християнський письменник Тертулліан.

Існує думка про тенденцію до певної релігійної толерантності за Северів [7, р. 62]. Про прихильність Септімія Севера до християн говорить Тертулліан [Tert., ad Scap. 4]. Справді, перші роки правління для християн були мирними, продовжуючи, у цьому плані, принципат Коммода. Сприятливі для християн тенденції, окрім іншого, можна прослідкувати у тому, що вони активніше поповнюють ряди римської армії. Тепер навіть охрещені християни стають військовими [15, р. 291]. Цю тенденцію, частково, можна пояснити зростанням привабливості військової служби через реформи Септімія Севера. Він збільшив винагороду солдатам і, окрім інших привілеїв, дав їм право одружуватися: «жити разом із жінками» (*γυναῖζί τε συνοιχεῖν*) [Herodian III, 8, 5]. Однак не треба перебільшувати корисливі мотиви у прагненні християн долучитися до армії. Попереднє підвищення винагороди легіонерам провів Доміціан. Реформа Севера лише компенсувала інфляцію, що відбулася від того часу [22, р. 492]. На нашу думку, є підстави говорити про наростання серед християн настроїв до більш активної участі в офіційних інститутах Римської держави, у тому числі й армії. Проти військової служби виступали лише крайні ригористи, зокрема прихильники монтанізму – радикальної християнської течії. В цілому ж, ранній Церкві пацифізм був не властивий. Щонайменше з середини II ст. у всіх частинах Імперії існує багато свідчень вступу християн на військову службу [16, р. 156].

Септімій Север, для якого було важливо укріпити власне становище і забезпечити передачу влади синам, не міг толерувати навіть потенційну загрозу своєму пануванню. Для зміцнення своєї влади і заснування династії Септімій використовує усі засоби, у тому числі і релігію. Велику роль відіграє запроваджений ще Августом культ імператора. Є підстави стверджувати, що релігійна політика Северів, зокрема Септімія та Каракалли, тяжіла до обоження

імператора за життя. Вівтарі посвячувалися представникам цієї династії як богам [13, р. 390-391, 434]. Уже одне це давало підстави переслідувати християн, що не визнавали божественну природу імператора. Тертулліан однозначно відкидає можливість перетворення смертного на бога і заперечує існування римських богів узагалі [Tert., Ad nat. II, 13; Apol. XXVII]. Окрім того, загроза суспільному спокою з боку християн видавалася достатньо реальною також через те, що серед них тепер було багато людей, що володіли майном, достатнім для підкупу місцевої влади. Зокрема, такою була ситуація у Карфагені [9, р. 116-117].

Період мирного життя для християн закінчився у 197 р., коли розпочалися гоніння у проконсульській провінції Африка. Джерела дають нам не надто багато відомостей щодо цих подій. Наші знання базуються на творах Тертулліана: «До мучеників» (*Ad martyras*), «До язичників» (*Ad nationes*) і «Апологія» (*Apologeticum*). Усі вони написані у 197 р., або дещо пізніше.

Як свідчать джерела, викриті у сповідуванні християнства були кинуті до в'язниці. Заарештованих підтримували одновірці. Серед них був Тертулліан, що підбадьорював в'язнів словом: в'язниця дає християнину те, що пустеля дає пророкам (*Hoc praestat carcer Christiano, quod eremus prophetis*). Тертулліан перелічує «позитивні» сторони арешту: ув'язнені не бачать чужих богів, не зустрічають їхніх зображень *etc.* [Tert., Ad martyres, 2]. Наведені аргументи повинні були попередити відступництво, що було неминучим супутником за будь-яких переслідувань. Пол Керештес справедливо відзначив тривогу Тертулліана з приводу ренегатства [18, р. 568].

Ймовірно ініціатором гонінь 197 р., як це часто траплялося, був не уряд, а натовп. Про це свідчать слова Тертулліана. Невдовзі після зазначених подій він вживає словосполучення «неосвічений натовп» (*indoctum vulgus*), «отупілий натовп» (*caecum vulgus*) [Tert., Apol. XXII; XLIX]. Ворожість натовпу значною мірою була зумовлена нестачею достовірної інформації щодо суті християнського вчення та викривленими уявленнями про взаємини між християнами.

Тертулліан говорить: «декому з вас приснилось, що осяча голова є нашим богом» (*Nam et, ut quidam, somniastis caput asininum esse deum nostrum*) [Tert., Apol. I]. Але, якщо подібні вимисли, як і чутки про тістові бенкети та едипові зв'язки між християнами не мали під собою реальних підстав, то заперечення традиційних богів було реальністю. Існували й інші фактори, що зумовлювали неприязнь до християн. Зокрема – велика кількість «чужинців», вихідців зі східних провінцій у християнських общинах I – II ст. Негативну реакцію викликало намагання християн відокремитись у суспільстві, де життя приватної людини традиційно було відкритим для загального огляду. З усіх «забобонів» того часу християнство єдине проповідувало свою власну винятковість [2, с. 90]. Отже перші гоніння на християн за Северів, які відбувалися в Африці у 197 р., були обмежені за своїми масштабами і чинилися за ініціативи натовпу.

За свідченням Євсевія, у десятій рік правління Септімія Севера (*δέκατον μὲν γὰρ ἐπέιχε Σεβήρος τῆς βασιλείας ἔτος*), тобто у 203 р. [Euseb., Hist. eccl. VI, 2], розпочинається друге, за цього імператора, переслідування християн, яке тривало декілька років. Каталізатором його став згадуваний вище едикт Септімія Севера щодо іудеїв та християн (201-202 р.). Про ці події до нас дійшло набагато більше інформації. Найбільш важливими джерелами тут є «Церковна історія» (*Historia Ecclesiastica*) Євсевія, біографія Септімія Севера (*Vita Severi*), написана Елієм Спартіаном та своєрідний звіт про страждання і смерть християнських мучениць Феліцитати та Перпетуї (*Passio Perpetuae et Felicitatis*) [32, р. 60-95].

Особливістю цієї хвилі гонінь було те, що вони, ймовірно, відбувалися по усій Імперії, чи, як каже Орозій, у різних провінціях (*per diversas provincias*) [Oros. VII, 17, 4], а серед численних мучеників було багато неофітів. Як свідчить Євсевій, особливо велике число страждальців було в Олександрії, куди їх доставляли з усього Єгипту. Серед страчених в Олександрії був і Леонід, як говорили, батько Орігена (*Λεωνίδης, ὁ λεγόμενος Ὁριγένους πατήρ*). Ще одна відмітна риса переслідувань 203 р. полягала у тому, що їх

ініціатива виходила від імператора, про що однозначно говорить історик [Euseb., Hist. eccl. VI, 1; 2, 2].

Звичайно, імператор власноручно не готував укази (*constitutiones principum*). Такими питаннями займався особистий секретар імператора – *ab epistulis*. Очолюване ним відомство практично керувало усією адміністрацією: готувало інструкції для чиновників, рескрипти і едикти, які видавались від імені імператора і розсилалися по території усієї Імперії (*magnum late dimittere in orbem Romulei mandata ducis*), контролювало війська та кордони держави (*viresque modosque imperii tractare manu*) [Stat., Silv. V, 1, 86-88]. Втім, у будь-якому разі почин виходив від імператора.

Ми уже згадували про неоднозначність у трактуванні указу Севера щодо іудеїв і християн сучасними дослідниками. Сьогодні, приміром, немає єдиної думки щодо того, чи цей указ був едиктом, як думають одні вчені [18, р. 573-574] і до чого схилиємося ми, чи рескриптом, як думають інші [14, р. 511]. Залишається відкритим важливе питання щодо мотивів даного акту. Ймовірно, поштовхом до нього стало різке зростання чисельності християн. Водночас активізується крайня течія у християнстві – монтанізм. Філіп Шафф висловив думку, що заходи Септімія Севера були спрямовані саме проти них [6, с. 53]. Вірогідно, саме в оточенні монтаністів формувались переконання Феліцитати і Перпетуї. Вони, ймовірно, прийняли мученицьку смерть у амфітеатрі Карфагена 7 березня 203 р., хоча дата дискусійна, можливо це був 202 чи 204 рік [10, р. 618; 20, р. 100-101]. Перпетуа власноручно записувала усе, що з нею відбувалося, аж до моменту своєї мученицької смерті. Згодом ці записи були відредаговані і опубліковані, можливо Тертулліаном [23, р. 56-57]. Перпетуї, як і багатьом іншим мученикам, довелося витримати не лише фізичний біль, але й моральний. Адже своїм мучеництвом вона завдала страшного удару батькам, що не поділяли її прагнення до мучеництва, позбавила себе можливості бачити, як зростає її новонароджений син. Батько Перпетуї до останньої хвилини марно умовляв улюблену доньку відступитися і тим зберегти своє життя [Passio S. Perpetuae 2]. Відвідання

батьком ув'язненої показало, що Перпетуя належить двом різним світам. Хоча християнська община є для неї важливішою, вона досі перебуває також у іншому світі – своїй сім'ї [24, р. 43].

Християнство в цілому римляни сприймали, говорячи словами Плінія Молодшого, як «вкрай потворний забобон» (*superstitio prava et immodica*) [Plin., Ep. X, 96, 8]. Монтаністи, як виразники крайніх поглядів у християнстві, давали достатньо підстав для асоціацій з найбільш небезпечними формами забобону, такими як магія та віщування. Типова термінологія монтанізму (*χάρις, δόναμις, πνεῦμα*) повсякчас зустрічається у магічних папірусах [25, р. 277]. Серед християн зустрічалися і такі, які особисто займалися магією та астрологією [Tert., De idololat. 9]. Законодавство ж суворо карало за магічну практику та віщування. Про це йдеться у юристів доби Северів: віщуні (*vaticinatores*), після побиття палицями виганялися з міста (*primum fustibus caesi civitate pelluntur*). На особливо злісних накладали окови, або засиляли їх на острови (*in insulam*). Той, хто запроваджує нові невідомі релігійні доктрини, повинен бути засланий, якщо він з благородних (*honestiores*), або страчений, якщо він з простолюдинів (*humiliores*) [Paulus, Sententiae, V, 21, 1-2]. Як припускає Анджей Випустек, ключ до розуміння едикту Севера потрібно шукати перш за все не у забороні прозелітизму, а у боротьбі з магією і віщуванням. Саме це, на думку дослідника, було підґрунтям поведінки Севера та його урядовців [25, р. 285].

У цих умовах, як передає Елій Спартіан, імператор під страхом суворого покарання заборонив навернення в іудейство (*Iudaeos fieri sub gravi poena vetuit*), те саме він встановив також щодо християн (*Idem etiam de Christianis sanxit*) [HA, Sev. XVII, 1]. Це свідчення Спартіана змушує відкинути припущення Поля Аллара про те, що заборона Севера мала на увазі тільки матеріальний акт обрізання. Не можна також підтримати твердження, що Север намагався переслідувати тільки окремих християн, а не християнство в цілому [1, с. 71, 74].

Те що едикт стосувався одночасно іудеїв та християн засвідчує тогочасне пов'язування християн з іудеями. Однак саме у ту

пору серед новонавернених зростає питома вага не іудеїв. Мабуть, число християн з язичників переважило число християн з іудеїв десь на середину II ст. н.е. Юстин, який написав першу Апологію у правління Антоніна Пія, стверджує, що християни з язичників чисельніші (*πλείονάς*) за християн з іудеїв та самаритян [Justin, Apol., I, 53, 3]. Тоді ж латина стає мовою Західної Церкви [12, р. 234]. Іудеї були в особливій немилості Септімія Севера через повстання, яке вони спробували підняти невдовзі після його приходу до влади [HA, Sev. XVI, 7; Oros. VII, 17, 3]. Але, можна погодитися з тим, що саме християни були основною мішенню указу Септімія Севера [14, р. 511]. Це підтверджується свідченням Євсевія про те, що під час гонінь були випадки переходу з християнства в іудаїзм [Euseb., Hist. eccl. VI, 12]. Зазначений едикт став останнім актом римського уряду, спрямованим проти іудеїв та християн одночасно. Таким чином, зростання серед новонавернених питомої ваги не іудеїв могло стати ще одним мотивом указу Септімія Севера проти християн.

У сучасному антикознавстві немає єдиної думки щодо оцінки зазначеного указу. О. Лебедев вважає цей едикт спробою уряду покласти край пропаганді християнства, не зазіхаючи на права християн. Тим самим, на думку дослідника, християнство до певної міри визнавалось дозволеною релігією: закон радше захищає *status quo* язичницької релігії, особливо римської, аніж нападає на релігії, що суперечать панівному культу [4, с. 228-231]. Таку точку зору важко прийняти. Спартіан говорить лише те, що навернення у християнство тягне за собою суворе покарання (*gravis poena*). Жодним чином не йдеться про толерування сповідання християнства. Інші джерела теж не дають підстав для такого судження, але стверджують погіршення становища християн порівняно з правлінням Коммода.

Законодавча база під переслідування християн свого часу була закладена імператором Траяном. У його рескрипті говорилося, що вишукувати християн не потрібно, але якщо на них є донос і вони будуть викриті, то треба покарати. А тих, хто заперечить (*negaverit*), що вони християни, –

помилувати. При цьому імператор заборонив брати до уваги анонімні доноси. Ця заборона стосувалась не лише доносів на християн: «анонімні ж доноси не брати до уваги щодо жодного звинувачення» (*Sine auctore vero propositi libelli nullo crimine locum habere debent*) [Plin., Ep. X, 97]. Рескрипти, на відміну від едиктів, зберігали силу закону і після смерті імператора, що їх видав, без необхідності їх повторення.

Отже, з часу Траяна закон передбачав суворе покарання для християн. Правове становище християн едикт Севера не змінив. Християнство залишалося забороненим, його адепти підлягали страті. Але офіційно розшукували і страчували лише неофітів. Пол Керештес вірно вказує на те, що едикт Септімія Севера спричинився до єдиної реальної, але справді важливої, зміни. На відміну від заборони Траяна вишукувати християн (*Conquirendi non sunt*), Север санкціонує розшук новонавернених. Хоча тепер владі не потрібно було чекати доносу, розшук неофітів, як зазначає історик, залежав від ініціативності провінційної влади [18, p. 573, 577-578]. Тертуліан наводить приклади як жорстокого переслідування християн провінційною адміністрацією, так і співчутливого ставлення до них [Tert., ad Scap. 3-5]. Водночас треба мати на увазі, що могли тривати і, ймовірно, тривали переслідування християн, які відбулися б і без відповідного едикту Септімія Севера, як вони траплялися раніше.

Вище йшла мова про те, що друге переслідування християн доби Септімія Севера відбувалося, ймовірно, по усій Імперії. Однак ми не можемо сказати з певністю, наскільки воно було тривалим у часі. Пол Керештес, інтерпретуючи скупі вказівки

Тертуліана у посланні до африканського проконсула Скапули, припускає, що напередодні принципату Каракалли, у Африці, християни жили у відносному мирі [17, p. 448]. Це припущення можна прийняти, але його не можна автоматично поширити на решту Імперії. Як ми уже наголошували, існують приклади як толерантного ставлення провінційної адміністрації до християн, так і жорстокого їх переслідування. Ці відмінності, ймовірно, залежали не тільки від особистого ставлення того чи того урядовця до християн, а також і від «громадської думки» [11, p. 15-16], що склалася у тій чи тій провінції. Крім того, гоніння не спалахують, а згодом не гаснуть одразу, вони тягнуться певний час [8, p. 41]. Цілковито вірогідно, що у різних провінціях ці процеси відбувалися неоднаково – і коли мовиться про інтенсивність переслідувань, і коли йдеться про їхню тривалість.

Отже, перші роки правління Септімія Севера були мирними для християн. Але уже у 197 р. розпочалися гоніння в Африці. Ці переслідування були обмежені за своїми масштабами і чинилися з ініціативи натовпу. У 203 р. розпочалася друга хвиля переслідування християн. Каталізатором цього процесу став едикт Септімія Севера, який забороняв навернення в іудейство і християнство, але був спрямований у першу чергу проти християн. Основними мотивами видання цього едикту, ймовірно були: по-перше – різке зростання числа християн і активізація серед них прихильників монтанізму; по-друге – зростання серед прозелітів питомої ваги не іудеїв; по-третє – ідентифікація християн як прихильників магії та віщування. Тривалість та інтенсивність переслідувань була неоднаковою у різних провінціях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия. – Санкт-Петербург : Синод. тип., 1898. – VI, 292 с.
2. Амосова Е. В. Спонтанные гонения на христиан как проявление кризиса античного массового сознания // Античный мир и археология. – Саратов, 1999. – Вып. 10. – С. 88-97.
3. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – Т. 2. – 509 с.
4. Лебедев А. П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в Греко-римском мире при Константине Великом. – М. : издательский отдел Спасо-Преображенского Валаамского Ставропигиального монастыря, 1994. – 400 с.
5. Федосик В. А. Киприан и античное христианство. – Минск : Университетское, 1991. – 208 с.
6. Шафф Ф. История христианской церкви. – Санкт-Петербург : Библия для всех, 2007. – 585 с.
7. Aubé B. Les chrétiens dans l'Empire Romain de la fin des Antonins au milieu du IIIe s. – Paris : Didier, 1881. – VI, 530 p.
8. Barnes T. D. Legislation against the Christians // The Journal of Roman Studies. – 1968. – Vol. 58, Parts 1-2. – P. 32-50.
9. Chadwick H. The Church in ancient society: from Galilee to Gregory the Great. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – VIII, 730 p.
10. Clarke G. Third-century Christianity // Cambridge Ancient History. 2nd ed. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – Vol. XII. – P. 589-672.
11. De Ste. Croix G. E. M. Why Were the Early Christians Persecuted? // Past & Present. – 1963. – № 26. – P. 6-38.

12. Dudley D. The civilization of Roma. – New York : New American Library; London : New English Library, 1962. – 256 p.
13. Fishwick D. The Imperial Cult in the Latin West: studies in the ruler cult of the western provinces of the Roman Empire. – Leiden : Brill, 1991. – Vol. 2.2. – P. 375-626.
14. Friend W. H. C. Persecutions: genesis and legacy // The Cambridge history of Christianity. Vol. 1, Origins to Constantine / Ed. by Margaret M. Mitchell and Frances M. Young. – Cambridge; New York : Cambridge University Press, 2006. – P. 503-523.
15. Gero S. “Miles Gloriosus”: The Christian and military service according to Tertullian // Church History. – 1970. – № 3. – Vol. 39. – P. 285-298.
16. Helgeland J. Christians and the Roman Army A. D. 173-337 // Church History. – 1974. – № 2. – Vol. 43. – P. 149-163.
17. Keresztes P. The Constitutio Antoniniana and the Persecutions under Caracalla // The American Journal of Philology. – 1970. – № 4. – Vol. 91. – P. 446-459.
18. Keresztes P. The Emperor Septimius Severus: a Precursor of Decius // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1970. – Bd. 19, H. 5. – P. 565-578.
19. Kotula T. Septymiusz Sewerus. Cesarz z Lepcis Magna. – Wrocław : Zakł. Nar. im. Ossolineum, 1987. – 188 s.
20. Martyrdom and noble death: selected texts from Graeco-Roman, Jewish and Christian antiquity / Jan Willem van Henten and Friedrich Avemarie. – London : Routledge, 2002. – XVI, 200 p.
21. Platnauer M. The life and reign of the Emperor Lucius Septimius Severus. – London : Oxford University Press, 1918. – VI, 221 p.
22. Smith R. E. The army reforms of Septimius Severus // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1972. – № 3. – Bd. 21, H. 3. – P. 481-500.
23. The Passion of S. Perpetua. Newly edited from the MSS. with an introduction and notes; together with an appendix containing the original Latin text of the Scillitan martyrdom, by J. Armitage Robinson. – Cambridge : The University Press, 1891. – VIII, 131 p.
24. Van Den Eynde S. “A Testimony to the Non-Believers, A Blessing to the Believers”. The *Passio Perpetuae* and the Construction of a Christian Identity // More than a memory: the discourse of martyrdom and the construction of Christian identity in the history of Christianity / Ed. by Johan Leemans. – Leuven : Peeters, 2005. – P. 23-44.
25. Wypustek A. Magic, Montanism, Perpetua, and the Severan Persecution // Vigiliae Christianae. – 1977. – Vol. 51. – № 3. – P. 276-297.

Рецензенти: *Котляр Ю. В.*, д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;

Синкевич Є. Г., д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.